

NÉMETH KRISZTINA

Tények, narratívumok és emlékezet

Egy letűnt életvilág rekonstrukciójának lehetőségei

EGY LETŰNT ÉLETVILÁG NYOMAI

A dolgozat egy letűnt, már csak az egyéni emlékezetekben tovább élő életvilág, Sárbogárd egykori zsidó világa feltárásának kérdéseit, dilemmáit, valamint a rekonstrukció és a rekonstruálhatóság határait vizsgálja elsősorban módszertani és szociálpszichológiai szempontokból.

A Fejér megye déli részén elhelyezkedő Sárbogárd központjában álló, bútorraktárként működő romos zsinagóga épülete mára az egyetlen olyan egyértelmű üzenetet közvetítő tárgyi mementó, mely emlékeztethetné a helyi nem zsidó lakosságot az egykor itt élő zsidó közösség tragédiájára. Azonban a középkorúak és fiatalok többségének szemében a befalazott ablakú épület bútorraktár, s csak néhány idősebb helybéli tekint rá templomként; az ő emlékezetükben maradt meg halványan a zsidó Sárbogárd. Nekik talán jelent valamit a bejárat felett ma is a Tízparancsolatot hirdető kőtáblák gazdátlansága vagy a kerek ablakokból kivert, hiányos Dávid-csillag. A századforduló táján virágzó négy-öt száz főt számláló közösségből a II. világháború utánra mindössze 34 táborkból visszatérő túlélő maradt; 2006-ban egyetlen (azóta elhunyt) idős nő reprezentálta a zsidóságot a városban.

2006 nyarán Lakk Norbert történelem szakos hallgatóval az elhagyott zsinagóga padlásán tárgyi emlékekre bukkantunk. A főként vallásos iratokból (imakönyvek, Talmud-részlet, rabbinikus művek), a helyi zsidó elemi iskola értékelőlapjaiból és a Rabbisághoz címzett levelekből álló anyag egy elfeledett világ utolsó maradványait jelentette. A régi ortodox zsinagóga belső tere és egykori funkciója mára felismerhetetlen. A hajdan több száz fős zsidó közösség a XX. század végére szinte teljesen láthatatlanná vált: az elhurcoltak nem tértek haza, a maroknyi túlélő nagy része elköltözött a városból, az öregek meghaltak; az épületek omladoznak, gazdát cseréltek vagy lebontották őket.

A városra hagyott tárgyi és szellemi örökség utolsó nyomait fellelve az eltűntek életének és életvilágának nyomába eredtünk. A feltáró munkát jelentősen megnehezítették a körülmények, elsősorban a zsidóság eltűnésének tragikus és drasztikus volta, az ezt övező, a többségi társadalom részéről megnyilvánuló „emlékezés-deficit” (Ricoeur, 1999, 51).

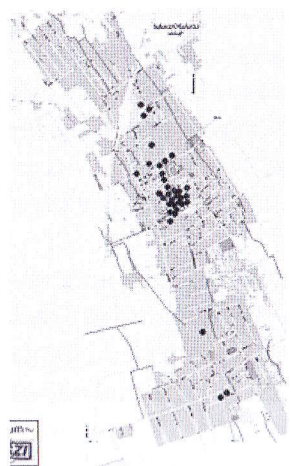
A deportálás egy csapásra szakította ki a Sárbogárd mindennapi életéből az ahhoz ezer szállal fűződő zsidó közösséget. Az esemény és a tárgyi emlékek megtalálása között eltelt hat évtized, a vidéki zsidóság szinte teljes kiirtása, majd a visszatérők újbóli eltűnése a városból szinte teljesen láthatatlanná tette a holokauszt következményeit a városban.

Mindezen nehézségek magukban rejtették a kutatás első nagy erőpróbáját, a „biztos” tudás és ellenőrizhető forrás problémáját, hiszen a letűnt életvilág már csak az emlékezet prizmáján keresztül elevenedhetett meg. Néhány, még álló épületen kívül csak az említett dokumentumok reprezentálták az egykori zsidó közösséget.

Ezért a kutatás első fázisa voltaképpen a történeti és morfológiai tények feltárását jelentette: levéltári kutatómunkával és strukturált interjúk segítségével próbáltuk beazonosítani a helyi zsidóság legfontosabb történeti eseményeit és a hozzájuk kapcsolódó, megmaradt épületeket.

A kutatás második szakaszában a szellemi örökség és az életvilág (a hétköznapi tudások, gyakorlatok, azaz a mindennapi élet) rekonstrukciója került előtérbe. Ekkor már csak narratív életút-interjúk készültek.

Összesen öt zsidó származású és néhány helybeli, ma is Sárbogárdon élő adatközlő emlékeire támaszkodhattunk. Feltételeztük, hogy a zsidó és a nem zsidó mesélők érintettségük és emlékeik különbözősége miatt nem egyforma módon és súllyal képesek hozzájárulni a kutatáshoz, így kialakult egy „gyakorlati recept” az interjúfelvételek terén: a zsidó származású alanyokkal több, műfajában is különböző interjút vettünk fel, a keresztény adatközlőkkel egy-egy strukturált interjút készült vagy egyszerűen beszélgettünk. Utóbbi esetekben azt feltételeztem, hogy a nem zsidó interjúalanyok élettörténete eb-

1. ábra. A zsidósághoz köthető morfológiai tények Sárbogárdon

ben a kontextusban kevésbé fontos; a gyermekkorra való visszaemlékezés viszont illeszkedik a vizsgálódás kereteibe, és nem feszíti szét azokat. Egy rövidebb, pontos kérdésekkel körvonalazott interjú tűnt a kutatás kezdeti szakaszában az információnyerésre legalkalmasabb módszernek. További előnyt jelentett, hogy a strukturált interjú is képes volt a többségi társadalom attitűdjeinek megvilágítására, ugyanakkor ezzel nem tolódott el a hangsúly az eredeti kérdésfelvetésről. A zsidó származású mesélők esetében azonban az egykori életvilág feltárása, valamint az ebből való kiszakadás és az újrakezdés is egyformán fontos téma volt: a kezdeti információgyűjtést ezért váltották fel a narratív technika irányába mutató, egyre finomabb módszerek.

Az interjúk feldolgozása, illetve a feltárt „tényekből” álló keretbe illesztése közben azzal a problémával szembesített, hogy ha a kutatás két szakaszában nyert információkat jellegük szerint csoportosítjuk (tény – narratívum), és a két halmazt egymással összevetjük, a várt egyezések és kölcsönös megerősítések mellett markáns, csomópontokba sűrűsödő ellentmondások rajzolódnak ki. Felfigyeltem arra is, hogy másként kell kezelni egy „objektív, ellenőrizhető tényt”, és másként egy strukturált interjúból szerzett információt csakúgy, mint egy narratívából kiragadott emléktöredéket. Esetenként az egyes narratívák is ellentmondhatnak egymásnak, megkérdőjelezve ezzel a biztos tudáshoz jutás esélyét.

Mindezen problémák okait az emlékezet sajátos működésében kerestem. A dolgozat nemcsak a „tények” és narratívumok közötti – sokszor ellentmondásos – kapcsolatot vizsgálja. A Bruner által felvázolt paradigmatis és narratív gondolkodásmód dichotómiáján (Bruner, 2005.) túl a rekonstrukciós kutatások során felmerülő módszertani problémákat (mindenekelőtt a narratív technika erősségeit és gyengéit) is vizsgálat tárgyává teszi, s ezek elemzése egyúttal mind a „klasszikus” történeti rekonstrukciós eszköztár, mind a narratív módszer határainak megvonását is jelenti.

A dolgozat rámutat arra, hogy az emlékezés által nyújtott társas keretek szabályok közé szorítják az egyéni felidézést és a rekonstrukciót, mintegy megakadályozva a szabad konstruálást, s ezért a narratívumok – korlátaik figyelembevételével – alkalmasnak bizonyulnak a társas meghatározottságból fakadó viszonyrendszerek, normák, értékek feltárására.

TÉNYEK ÉS NARRATÍVUMOK – ELLENTMONDÁSOS KAPCSOLAT

A tények és narratívumok ellentmondásos kapcsolatára az első, döntően tényfeltáró (történeti és morfológiai tények) kutatási szakasz után terelődött a figyelem. Ekkor a már rekonstruált térszerkezetbe próbáltam beilleszteni a narratív életút-interjúk kiragadott részleteit – főként a helyek leírását és az épületekkel kapcsolatos tulajdonviszonyokat. Ekkor a várt egyezések és kölcsönös megerősítések (a narrációk *ugyanoda* helyezik az adott család lakhelyét, boltját, ahova azt a levéltári kutatómunkán és strukturált interjúkon alapuló rekonstrukció során *helyezhető*) mellett markáns, jól körülhatárolható ellentmondások rajzolódtak ki, megkérdőjelezve ezzel a biztos tudáshoz jutás esélyeit. Nemcsak a már feltárt tények és az új, narrációkból kiragadott részletek voltak esetenként különbözőek, hanem sokszor két mesélő is máshogy emlékezett.

Az alábbi példák a narratívumok és a tények közötti kapcsolatot szemléltetik, s egyben azt is bemutatják, hogy milyen gyakorlati nehézségekkel kellett szembenézni a feltáró munka során. Jórészt ezek a bizonytalanságok tették elkerülhetlenné, hogy a tények és narratívumok közötti viszonyt vizsgálat tárgyává tegyem, és a felhasználhatóság, megbízhatóság, ellenőrizhetőség és pontosság kérdéseire az emlékezet működésében keressék a választ.

A zavart keltő, egymásnak ellentmondó kapcsolódásokat utóbb célszerűnek tűnt két csoportba sorolni: az egyik a rossz elnevezésből fakadó „tévedések”, a másik a cselekvőorientált-énközpontú észlelés következtében fellépő emlékezetbeli torzítások.

1. Névadás, rossz elnevezés

1. a Fő utca – Andrássy út – Petőfi utca

A „főutca”, melynek ma is ez a közkeletű elnevezése (egyébként Ady Endre utca), a múltban is jelentős szerepet játszott a település életében, és máig az egyik legfontosabb tájékozódási pontnak számít a településen belül, minden további hely *ehhez képest* határozódik meg.

Az emlékek között azonban nemcsak azért hangsúlyos a „főutca”, mert itt laktak a mesélők, és ahhoz képest kerülnek meghatározásra az azon kívül eső helyek, hanem azért is, mert a településen belül ide köthető a tulajdonképpeni

„zsidó világ”: itt voltak a boltok, az üzletek, az elemi iskola és a zsinagóga. Itt folyt a „zsidó élet”.

Éppen ezért érdekes, hogy fontossága és központi szerepe ellenére milyen sokféle és bizonytalan névvel illették a mesélők. A legtöbben „Fő utcaként” emlegették. Ez az elnevezés nagymértékben megkönnyítette a terület beazonosítását, azonban máig tisztázatlan, hogy valóban hívták-e így egykoron az utcát, vagy ez csak egy hétköznapi nyelvben alkalmazott elnevezés.

Volt, aki Andrássy útként emlegette a „főutcat”. Ez esetben az azonosítás nehezebb volt, de utóbb kiderült, hogy az elnevezés helyes; csak éppen a dualizmus időszakában volt használatos, nem pedig a mesélők gyerekkorában, azaz a két világháború közötti időszakban. Valószínűleg szülőktől örökölt elnevezésről van szó, melyet gyerekkori emlékek aktiválhattak: mivel a gyermekkor Sárbogárdhoz kötötte az emlékezőket, így a téma nagyobb eséllyel idézett fel gyerekkori emlékeket, mint például ezt a feltehetően a családban, az idősebbektől hallott elnevezést.

Egy, a településhez csak lazábban kötődő interjúalany, aki bár nem volt helybeli, de sok időt töltött ott, Petőfi utcának hívta a „főutcat”. Ez az elnevezés minden bizonnyal téves. Az utca, melyet jellemezett, minden kétséget kizáróan a „főutca” volt, ám azt sosem hívták Petőfi utcának. Érdekes mindezt a hétköznapi tudás szerveződésével is összevetni, mivel utóbbi (többek között) túláltalánosításon alapul. Közkeletű vélekedés, hogy minden településen van Petőfi utca, és az általában egyben a „főutca” is. Így egy olyan magyarázat is elképzelhető, hogy a Sárbogárdhoz gyengébb szálakkal kötődő mesélő ezzel a túláltalánosított hétköznapi tudással próbálta kipótolni hiányos emlékeit és áthidalni a múlt és a jelen közti szakadékot.

1. b A Sárvíz-csatorna

A fentiekkel párhuzamba állítható a Sárvíz-csatorna példája is. Az egyik mesélő emlékeiben az egykori házuk kertjében folyt a Sárvíz-csatorna. (Ez a toposz nemcsak az élettörténet elmesélése során tűnt fel, hanem a mesélő írott memoárjában is jelen van.)

Mivel az említett épület ma is áll, azt nem volt nehéz azonosítani. A kert végében azonban nem a Sárvíz-csatorna van, miként azt az elbeszélés említi, hanem egy nyitott, betonozott szennyvízelvezető. Újfent hasonló folyamat ját-

szódhatott le, mint a Petőfi utca esetében: a gyerekkor töredékes emlékeit a mesélő a narratívum törvényszerűségeinek – így például az erős koherenciára való törekvésnek – engedve egészévé konstruálta, és megnevezte felnőttkori ismereteinek felhasználásával (A Sárvíz-csatorna a kert végétől mintegy kilenc kilométerrel távolabb található.)

Mind a rossz elnevezés, mind az utólagos (sokszor helytelen) névadás magyarázható egyszerű szociálpszichológiai tényekkel. Bartlett az emlékezetet vizsgálva kifejti, hogy a memória legtünékenyebb, legkevésbé tárolható elemei a nevek, tulajdonnevek és számnevek (Bartlett, 1985), így könnyen belátható, hogy az emlékek közül ezek esnek ki a legkönnyebben. Felidézésük azonban ebben az esetben éppenséggel egy igen erős koherenciaigényű és koherenciateremtő műfajban, a narrációban történik, amely abban az esetben átadható, átélhető és értékes, ha összefüggő, logikus láncot alkot, ha a mesélés során esetlegesen felbukkanó ellentmondásokat, bizonytalanságokat, hiányokat áthidalja vagy eliminálja. (Bruner, 2005)

Az utólagos névadást emellett az interjúszituáció, a megfelelés vágya is okozhatta. A mesélők örömmel fogadták a múltjukra, gyermekkoruk helyszínére irányuló kutatás hírért, és igyekeztek minél több információval, ötlettel segíteni a munkát. Csakhogy ez az igyekezet s a pontosságra törekvés igen sok bizonytalanságot is magában rejtett, mivel megpróbáltak mindent a lehető legtöbb információ kíséretében felidézni, így az emlékezésbe óhatatlanul is belesúsztak pontatlanságok. Az, ahogyan megpróbálták az interjúhelyzetben „a pontosan emlékező mesélő” benyomását kelteni, egyfajta társas gátlásként is értelmezhető.

2. A cselekvőorientált-énközpontú észlelés torzításai

2. a A mikve

A mikve példája is a morfológiai tények körüli bizonytalanságot és az emlékezet sajátos működési módját illusztrálja. A rituális fürdő helyét a női mesélők mind ugyanabba az utcába tették, de nem tudták megmondani a pontos helyét ezen belül. A férfi adatközlők azonban vagy egyáltalán nem tettek említést az intézményről, vagy pedig kategorikusan tagadták annak létezését Sárbogárdon. Utóbb kiderült, hogy a mikve valóban a női mesélők által meghatározott utcában volt: a sakterház egyik melléképületében, egy kis szobában kapott helyet a

medence. A mikve és a hozzá kapcsolódó emlékek esetében az a legmeglepőbb, hogy a sakterházzal majd' minden mesélő beszámolt, és elhelyezte térben, csak éppen az épület ezen funkciója maradt előttük rejtve.

A helyzet paradox, mivel a mesélők ismerték a sakterházat és annak kísérő funkcióját. Néha elkísérték szüleiket (még inkább a háztartási alkalmazottakat) a sakterhez, vagy épp ők vitték el az étkezésre szánt szárnyasokat. A mikve mint funkció azonban egyikük emlékezetében sem kötődött az épülethez. Ennek magyarázata elsősorban a személyes érintettségben rejlik. Mivel sem a kislányoknak, sem a kisfiúknak nem voltak személyes élményeik a rituális fürdőről, így érthető az azt övező bizonytalanság. A két nem azonban nem egyformán bizonytalan emlékeket birtokol: míg a férfiak az ilyen funkciót betöltő intézmény létét is tagadták Sárbogárdon, addig a nők emlékeiben megtalálható a mikve, csak éppen bizonytalanul. Mivel a női adatközlők kislánként éltek Sárbogárdon, minden valószínűség szerint elemi szinten értesülhettek édesanyjuktól a rituális fürdőről és annak körülbelüli helyéről, hiszen azt minden hónapban látogatniuk kellett az asszonyoknak. Az is elképzelhető, hogy az édesanyák kevésbé rejtették vagy hallgatták el a lányok elől a mikve látogatásának tényét, mivel ez is részét képezte a nemi szerepek elsajátításának. A kislányok viszonylagos érintettsége az ügyben egyfajta beavatottságot jelent a kisfiúk teljes tudatlanságával vagy érdektelenségével szemben. Ez magyarázhatja azt, miért hiányzik a mikve a férfiak emlékei közül. Az utólagos konstrukció (pótlás) mellett tehát egy harmadik lehetséges magyarázat lehet az érintettség és a személyes tapasztalat.

2. b „Nálunk volt a gettó”

A személyes érintettség mint magyarázó tényező azon a feltevésen alapul, hogy azokról a dolgokról, melyeket nem éreznek fontosnak az emlékezők (nem találkoztak velük, vagy nem hallottak róluk), hajlamosak megfeledkezni. Mivel töredékes, benyomásszerű emlékeik sincsenek róluk, ezért az emlékek hiánya egyszerűen „sosem létezettként” tételeződik.

A személyes érintettség a mesélőknél egy másik aspektusból is magyarázó erejű. Miként a cselekvő-megismerő ember számára a világ középpontja ön maga, és mindent magából kiindulva ért meg, úgy az emlékező is főszereplője saját élettörténetének. Ez a természetes énközpontúság magyarázhatja, a narratívák egy másik visszatérő toposzát: „nálunk volt a gettó”.

„Mint megtudtam, annak idején a mi házukban létesítették a gettót.” (Markovits, 2002:20.)

„a nagyszüleim háza volt a gettó – ott ahol, mondom, hogy két ház volt együtt.”¹

Mivel ezt a mesélők csak egy-egy házra, nevezetesen csakis a saját otthonukra értették, így felvetődik a kérdés: mekkora volt a gettó? Volt-e egyáltalán egy meghatározott gettó, miként azt az „a gettó” kifejezés implikálja?

A morfológiai tények térképre vitele megmutatta, hogy a településen nem volt jól körülhatárolható, környezetétől élesen elkülönülő zsidónegyed. A zsidóság tulajdonában álló épületek leginkább a főutcát szegélyezték, de itt sem lehet kizárólagos zsidó jelenlétről beszélni. A boltjaik, házaik nem alkottak egy teljesen összefüggő területet, és nem beszélhetünk egyértelmű térbeli elkülönültségről, így nehezen képzelhető el a szó szoros értelmében vett, városi jellegű gettó. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy senki sem határolta körül a „gettó” területét; a mesélők csak egymástól távol eső házakat jelöltek meg mint gettót, s ezek közül is csak a saját házukra koncentráltak.

Mindamellett elképzelhetetlennek tűnik, hogy egy 300-350 fős közösséget egy házba tömörítsenek, miként azt több mesélő is implikálta az „a gettó” kifejezéssel. Sokkal valószínűbbnek tűnik – hogy más vidéki gettósításokhoz hasonlóan –, Sárbogárdon is csillagos házakat jelöltek ki (Gergely, 2003.) szerte a településen, ahová a közvetlen szomszédságból tömörítették a családokat. Persze az is elképzelhető, hogy mindez a mesélők gyermeki nézőpontjából egyedüli és kizárólagos tapasztalatnak tűnt. Ezt az érzést tovább fokozhatta az egyre növekvő mértékű kizárás és elszigetelődés, valamint a későbbi kijárási tilalom.

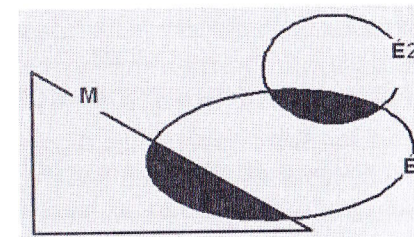
3. „Biztos” tudás?

A tévedések, rosszul emlékezések problémakörének összekapcsolása az emlékezet működésével kielégítő magyarázatot adhat a tények és narratívumok közötti ellentmondásokra.

¹ Interjú G.E. Budapest, 2008. július 7.

A kutatás során azt az információt tekintetem „biztosnak”, amit a különböző forrásokból származó, „ellenőrizhető” tények vagy összecsengő narratívák megerősítettek, azaz amit az alábbi ábra halmazainak metszetei jelölnek.

Két vagy több, egymástól függetlenül elmondott narratívában (É1, É2) meg-
egyező információtöredéket „biztosnak” tekintetem, csakúgy, mint egy élet-
történetben (É1) előforduló, térben pontosan elhelyezett helyszínt, mely ma is
látható, és a megadott vonatkoztatási rendszerben elhelyezhető volt (morfoló-
giai tény – „M”).

2. ábra. „Biztos” tudás

A „biztos tudás” kérdése azonban újabb módszertani problémához vezetett: az érdeklődésem középpontjában álló kérdésekre, melyet az életvilág elnevezéssel körvonalaztam, a biztosnak tekinthető, s nagyrészt morfológiai tények csak nagyon korlátozottan adtak választ.

Mindez ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a narrációkba ágyazott emlékek, emléktöredékek alapvetően másként viselkednek, mint a kutatás első fázisában felszínre hozott „tények” – ezért másként is kell kezelni őket. A narratív technika gyengéi gyakorlatilag azt jelentik, hogy a narrációk csak korlátozottan alkalmasak tények rekonstruálásához vagy a strukturált interjúk adatainak visszaellenőrzéséhez. Utóbbi kijelentés persze evidens egy olyan kutatási helyzetben, melyben több lehetőség adódik az adatok szelekciójára és a megfelelő módszer kiválasztására. Azonban a sárbogárdi kutatás esetében minden adatot, emléktöredéket, képet vagy írásos anyagot fel kellett használnunk a rekonstrukcióhoz, s a folytonos összevetésekkel a múltból való tudás körüli bizonytalanságokat próbáltuk csökkenteni.

A törést, melyet a külső és belső nézőpont közötti váltás, valamint a „ke-mény” adatok felől a „puha” adatok felé történő elmozdulás körvonalaz, a kutatás menete és dilemmái hűen leképezik.

A két, más-más jellemzőkkel bíró információhalmaz összevetését a narratív szerveződés illusztrálása mellett a módszer határainak megvonása és „az igaz mivolthoz” (Carr, 1999, 84) kötődő elvárások is indokolják. „Az 'értelemképzés' elválaszthatatlanul kötődik az 'igaz mivolthoz'. Az 'igazságnak megfelelően elbeszélte történet' az egyéni és társadalmi lét valamennyi területén érték.” (Carr, 1999, 84)

Az összevetés eredményeként ma már világosan elválasztható a rekonstruálni kívánt életvilág két dimenziója, a hozzá tartozó módszerek és „gondolkodásmód”.

A KÉTFÉLE GONDOLKODÁSMÓD

Bruner szerint alapvetően kétféle gondolkodásmódot különböztethetünk meg. A logikai-paradigmatikus gondolkodásmódot az igazság keresése, a formális empirikus bizonyítás és az ellenőrizhetőség jellemzi, miközben magának a gondolkodásnak a célja az egyetemes oksági kapcsolatok megtalálása, a tapasztalatok és a körülöttünk levő valóság kategóriák általi rendszerezése, valamint olyan konzisztens nyelv és elvont fogalmak megteremtése, mely lehetővé teszi okság formális bizonyítását, általános formulák felállítását. Ezt tekinthetjük a tudományos (főként a természettudományos) gondolkodás alapjának. Alapvetően más természetű a narratív gondolkodás, mely, miként Ricoeur fogalmazott: „az emberi jelenségekben való érintettségünkre épül.” (Bruner, 2005, 29) Eszerint ebben a szerveződésben az átélhetőség, a hihetőség és a valóságosság megalapozása a legfontosabb. A szándékok, tettek és viszontagságok alkotják a történetek alapját, melyekre másféle oksági szabályok (narratív okság) és mérceik érvényesek. (Bruner, 2005)²

² A Bruner által vázolt kétféle gondolkodásmód mintha impliciten utalna a megismerés-felfogások közötti különbségre is. Míg a paradigmikus gondolkodásmód az individuális megismerés koncepciójából eredeztethető, addig a narratív gondolkodásmód, mivel emberek közötti viszonyok, szándékok értelmezését tűzi célul, inkább a megismerés kollektív felfogásával rokonítható. (vö. Bodor, 1997) Az „objektív”, „önmagát magyarázó” tény (leginkább a hagyományos történetírás által preferált) koncepciója és az azonosulás lehetőségét felkínáló narratívum ugyancsak elhelyezhető e két elméleti pólus mentén.

A Bruner-féle látásmód a kutatás szempontjából döntő fontosságú volt, hiszen lehetővé tette, hogy a korábban életvilág hívószóval körvonalazott kutatási fókusz alapvetően két dimenzióra bontsam.

Az életvilág tárgyi („kemény” adatokból álló) dimenziója alatt a kutatás elején rekonstruált, tulajdonképpeni történeti és morfológiai tényeket értem, valamint azokat a tényeket és reliktumokat, melyek nem a tulajdonképpeni életvilág mentális és tudati összetevői, hanem azok megtestesített lenyomatai, a széles értelemben vett kultúra tárgyiasult formái. Ide sorolhatjuk a zsinagógát, a zsidó temető sírköveit és a halottasházat, az egykor zsidó tulajdonban álló házakat, boltokat és épületeket, valamint az ezek rekonstruálásával létrejött utca- és településrészeket, s végül a nemrég megtalált dokumentumokat, tárgyi emlékeket.

Ezek megismeréséhez és feltáráshoz a levéltári kutatómunka és strukturált interjúk alkalmasak; a tárgyi dimenzió húzófogalma a „tény”, a hozzá tartozó gondolkodásmód a logikai-paradigmatikus, hiszen ezek biztosabbak, ellenőrizhetőbbek, pontosabbak, mint a narrációk emlékei, viszont a puhább változók (a tulajdonképpeni életvilág) szemszögéből nézve elég információszegények.

Schütz szerint az életvilág az a szféra, melyben a természetes beállítódás az alapvető tudásszervező elv. Az életvilág az az ismerős közeg, melynek mind tárgyi, személyi összetevői, mind „játékszabályai” ismertek és kiismerhetők. (Schütz, 1984) A hétköznapi rutin és a kéznél lévő közös tudás elegendőek az ebben való tájékozódáshoz, s ezáltal biztonságot adnak. Mindez megköveteli a közös tudáson alapuló kölcsönös megértést, mely az azonos jelentéstartalmon és a közös vonatkoztatási rendszereken keresztül realizálódik.

Az életvilág igazi, azaz szellemi dimenzióját a városra hagyott történeti és szellemi örökség, az áthagyományozott történetek és emlékek, a csoportok együttélését lehetővé tevő értékek, normák és a határokat fenntartó mentalitásbeli választóvonalak alkotják. A dimenzió középpontjában³ az az életvilágot

³ Williams holisztikus kultúra-definíciója könnyen összefüggésbe hozható az életvilág „totális és meghatározatlan, hézagos, de egyúttal behatároló” (Habermas, 2011: 368) szerveződési módjával: „valamely kultúra történetét csak úgy írhatjuk meg, ha a rész munkálatokból szép lassan építkezve rekonstruáljuk az aktív viszonyokat, és valóban egyenlő súllyal szerepeltetjük valamennyi tevékenységet. A kultúra története nem pusztán a részterületek történetének összege, mert mindenekelőtt a köztük lévő kapcsolatokat, az egész szerveződésének különös formáit vizsgálja. A kultúra elméletét ezért úgy határozom meg, mint az életmód egészét alkotó elemek közötti viszonyok vizsgálatát.” (Williams, 2003, 36)

alkotó, interszjektív osztott, hagyományozott és tárgyiasult formában tárolt tudáskészlet (más szóval a széles értelemben vett kultúra) áll, mely a mindennapi életet szervezi, azokban eligazítást nyújt, mind a szokásos, mind a rendkívüli dolgokat és cselekedeteket értelemmel és jelentéssel tölti meg.

Ezen dimenzió rekonstruálására a narratívák a legalkalmasabbak, hiszen itt az egykori életvilág kultúrájának, érték- és normarendszerének feltárásáról van szó, ami a gyerekkori életvilágban megkérdőjelezhetetlenül adott (Schütz, 1984) volt, s ezért *nem* lehet elfelejteni. „Kultúrának azt nevezzük, ami akkor is megmarad az emberben, ha mindent elfelejtett.” (Weinrich, 2002, 11)

Ha a biztos tudás által behatárolt mozgástérre gondolunk, akkor az élettörténetek és a narratívumok emléktöredékei az elsődleges forrásai e dimenzió rekonstruálásának, melyek meglehet, hogy pontatlanok, kevésbé „megbízhatók” – mivel eleve másként, a hihetőség és életszerűség igényével szerveződnek (vö. Bruner, 2005) –, viszont igen informatívak. Az általuk visszatükrözött kép sokszínű, töredékes és többszólamú, csakúgy, mint az egykorvált élő kultúra.

A fentebb körvonalazott dilemma az információhiányos, a múltat vizsgálódás tárgyává tevő kutatások során elkerülhetetlennek látszik: a tények pontosnak, megbízhatónak s ellenőrizhetőnek tűnnek, de az életvilág rekonstrukciója szempontjából kevésbé informatívak; a torzításoktól sem mentes narratívumok a tényekhez viszonyítva talán kevésbé megbízhatóak, viszont igen nagy mennyiségű, sokoldalú információt hordanak magukban a közösség kultúrájáról, „finom” változóiról.

A NARRATÍV TECHNIKA ERŐSSÉGEI

Az összehasonlítás, a kétféle gondolkodásmód különválasztása és gyakorlati alkalmazása sikeresen körvonalazta a narratív technika erősségeit, melyek a már csak egyéni emlékezeteken keresztül megközelíthető, elfeledett életvilágok és közösségek rekonstrukciójának lehetőségeit körvonalazzák.

A kutatás során felvett narratív életút-interjúk a Gabriele Rosenthal által kidolgozott módszerrel⁴ (Rosenthal, 1993) készültek. Ez a módszer igen nagy

⁴ A narratív életút-interjú egyetlen önálló, narratívától független kérdése a nyitókérdés, mely voltaképpen a témamegadás és élettörténet elmesélésére vonatkozó kérdés. Ezt követően az interjúalany önállóan, bármiféle megszakítás, belekérdezés nélkül kell elmondania élettörténetét (főnarratíva), mely egyénenként változó hosszúságú lehet. A főnarratíva el-

szabadságot ad a mesélőnek az élettörténet felépítésében, súlypontjainak és időrendjének meghatározásában.⁵ Így például az elbeszélte élettörténet időbeli szerkezete (így a zárt és nyílt történetmintázatok gyakorisága és súlya) igen informatív lehet abból a szempontból, hogy a megélt és elbeszélte esemény mennyire tekinthető traumának, az elbeszélés mennyire nyitott⁶ például a jövőre nézve, illetve mennyiben történhetett meg a feldolgozás. (Ehmann és Garami, 2008)

Az élettörténet kialakítása során a mesélő aktívan rendez, értelmezi az egyes életeseményeket és a hozzájuk kapcsolódó emlékeket, érzelmeket. Szelektál, konstruál, hangsúlyokat jelöl ki, folyamatosan magyaráz, értelmez és újraértelmez. Az elbeszélés mellett így az események értelme, az élet célja, a tragédiák okai, és végső soron az identitás is szakadatlanul (újra)definiálódik. Ezáltal egy olyan önálló egészként értelmezhető történet születik, melynek a szerzője a mesélő maga, és amely egyszerre ad képet a mesélő identitásáról, valamint az egykori életvilág finom változóiról: értékeiről, normarendszeréről, viszonyrendszeréről.

A kutatás során a főnarratívákat leginkább egyfajta „identitás-lenyomatként” értelmeztük, feltételezve, hogy a narratív életút-interjúk főnarratívái egyrészt sajátos helyzetben létrejött énbemutatók, amelyek az egyén számára legigazabb önképnek, vagy a „leghitelesebb álarcnak” (Goffman, 1981) tekinthetők, másrészt az interiorizált társas elemekből, értékből, normákból építkező

hangzása után következhet a szisztematikus visszakerdezés, mely a történet kronológiájának és logikájának megfelelően sorrendben kiragadja az egyes információdarabokat, és azokat pontosan az elhangzottak szerint visszaidézi, további kifejtésre biztatva.

⁵ Bár az életút-interjúk a narratív módszerrel készültek, az elemzés során – melynek célja a lehetséges értelmezési keretek és a felhasználhatóság határainak vizsgálata – nem a hermeneutikai esetrekonstrukció módszerével dolgoztunk (Rosenthal, 1993 és Breckner, 1998), ami társas-társadalmi konstrukcióként kezeli az élettörténetet. Ugyanakkor a kutatás központi fogalmának választott schützi életvilág-konceptió (s még inkább a habermasi kommunikatív életvilág-konceptió) per definitionem interszjektív jellege mögött az a feltételezés áll, hogy a megismerést eleve társas folyamat, a keresett kollektív reprezentációk, konvenciók stb. nem „éteri” létezők, azaz értelmezésük, rekonstrukciójuk nem függetleníthető a beszélők közötti (interjú) helyzetől (diszkurzustól) és a mindenkor (múltbeli és jelenbeli) társas meghatározottságoktól. (Bodor, 1997)

⁶ Hasonló szempontokat vizsgál Illés Anikó a történelmi festmények vizuális olvasata kapcsán, ahol a történelmi esemény és a perspektíva viszonya, mindenekelőtt a zárt vagy a távlatokat megnyitó, nyílt tér játszik hasonló szerepet a történet képi elbeszélésében, a traumatikusság események reprezentációjában. (Illés, 2003)

ve állnak elő, következésképpen csak a másokhoz való relációkban értelmezhetők, tehát egyszerre egyéniek és társasak.

A narratívák tehát egyfelől értelmezhetők valamiféle társas identitás-lenyo-
matként, másfelől tekinthetők sűrített, egyéni történelemnek is, mely amellet,
hogyan áttekinti a mesélő élettörténetét, a XX. század történelmének egyéni in-
terpretációját adja (oral history).

1. A család mint „mini életvilág”

Az élettörténetek felvétele során igazolódni látszott Halbwachs azon tézise, mi-
szerint a vallási csoportok és a társadalmi osztályok mellett a családok is ren-
delkeznek kollektív memóriával. (Bartlett, 1985)

Halbwachs szerint az emlékezés elképzelhetetlen csoportok nélkül és csoport-
okon kívül, mivel utóbbiak alakítják és birtokolják azokat a kereteket, melyek
az észlelést és az emlékezést szervezik: „nem lehetséges emlékezés olyan vonat-
koztatási keretek híján, melyekkel a társadalomban élő emberek emlékeik rögzí-
tése és újratalálása céljából élnek.” (Halbwachs, idézi Assmann, 2004, 36)

Amennyiben az életvilág fogalmát a schützi értelemben fogjuk fel, és az an-
nak alapjául szolgáló „természetes beállítódás” fogalmából indulunk ki (Schütz,
1984), a Halbwachs által leírt, kollektív memóriával rendelkező csoportok (így
a család is) természetes vonatkoztatási rendszerekként is tekinthetők.

Tallár Ferenc a következőképpen definiálja az életvilág fogalmát: „az a nyel-
vileg, illetve szimbolikusan szervezett tudáskészlet, mely egy társadalom kol-
lektív identitását, tudati és erkölcsi integrációját biztosítja.” (Tallár, 1994, 57–58)
Ennek értelmében az életvilág magában foglalja azt a viszonyt, mely a kommu-
nikatív közösség tagjait egymáshoz fűzi, és azt a normatív módon megfogalma-
zott tudáskészletet és elvárásrendszert is, mely lehetővé teszi a kölcsönös meg-
értést. Ily módon válhatnak a tanult, interiorizált normák az életvilág alapjává.
(Tallár, 1994)

Az alábbi részletek arra példák, miként működhetnek egy szűkebb életvi-
lágban, a családban természetes beállítódásként az ismert terek, a közösen meg-
élt események és a közösen használt és kialakított fogalomrendszerek. Később
a családi vonatkoztatási rendszerek logikáját előbb a szűkebb zsidó életvilágra,
majd a tágabban értelmezett sárbogárdi életvilágra is kiterjesztem.

1.a Családi tér

Az interjúfelvételek tapasztalatai alapján az adatközlők gyerekkori emlékei ak-
kor a legkönnyebben felidézhetők és a legrészletesebbek, ha nagyon ismert,
begyakorolt útvonalakhoz vagy nap mint nap látogatott terekhez kötődnek.
Ebből arra következtethetünk, hogy létezik egyfajta „gyerekkori tér”, melynek
reprezentációja sokkal elevenebb és felidézése jóval könnyebb, mint az ezen
kívül eső, kevésbé ismert, személyes emlékekkel kevésbé átitatott tereké.

Az elevenebb reprezentáció nem kimondottan a pontos tárgyleírásban ölt
formát, sokkal inkább a benyomásszerűen rögzült, helyekhez köthető szemé-
lyes emlékek kerültek elő nagyobb számban, és voltak élénkebbek.

A jelenséget tovább árnyalja a helyidentitás kérdése is: Dúll Andrea rámutat
arra, hogy a gyermekkori, érzelmileg jelentős, „kuckószerű” helyek erősen rögzül-
nek az emlékezetben. Ezek amellet, hogy a helyidentitás részévé válhatnak,
kulcsingerekként működhetnek, melyek felidéznek a helyszínt és jó eséllyel a
hozzá kapcsolódó cselekvéssort is. (Dúll, 1996)

*„Volt a Frei nagymamám, az anyai nagymamám, az közel lakott a polgári
iskolához, mindig szoktam mondani, hogy jövünk nagymama, és akkor
sütött lángost a nagymama, akkor az a négy-öt zsidó gyerek akkor meg-
kapta a lángos uzsonnát. Még mondja a barátnőm – aki még él –, hogy
emlékszik: 'mindig oda mentünk a nagymamához, mert a te játékaid ott
voltak'. A gyönyörű játékaim. És akkor mentünk a nagymamához, ott
olyan jó meleg volt mindig, olyan vastag falú ház volt. A mi házunk na-
gyon hideg volt. Olyan kellemes éghajlata volt... adott uzsonnát... meg
hát, fiatal nagymamám volt, mert az egyik nagymamám, az kilencven
éves volt, a másik hatvan. Nagy különbség. Az öreg nagymamámtól féltem
is kicsit kislánykoromban.”⁷*

1.b Családi fogalmak

A kutatás szempontjából a családi vonatkoztatási rendszer problematikája bi-
zonyult az egyik legrelevánsabbnak. A narratívák ugyanis igen alkalmasnak
bizonyultak a társas meghatározottságból fakadó viszonyrendszerek, normák
és szabályok felderítésében, de kevésbé voltak alkalmasak „tisztá” (objektív)

⁷ Interjú G. E. Budapest, 2008. július 7.

fogalmak⁸ és konkrétumok leszögezésére. Így a feldolgozás során kiderült, hogy az adott családra alkalmazott, és abban a kontextusban világosan meghatározott fogalmak érzékenyen rajzolják ki a családok közösségen belüli helyzetét, egymáshoz való viszonyát, de nem használhatók mérőeszközként, mivel már a közösségen belül is nehezen általánosíthatók.

A gazdag-szegény fogalompár egyike ezeknek a sajátos jelentéstartalmú változóknak. A gazdag vagy szegény jelző értelemszerűen mást és mást jelent egy kisiparos, egy állatkereskedő és egy vállalkozó családban.

Az efféle önbesoroláson alapuló szubjektív rangsornak egyik jellegzetessége, hogy mindig a saját család anyagi helyzetéből indultak ki a mesélők, és azt használták zsinórmértékül („mi”, „nálunk”, „szerényen”); a besorolás mégis figyelembe vett más családokat, és a többiekhez viszonyítva határozta meg a család helyzetét. Ez persze azt is jelentette, hogy a család anyagi helyzetétől függően definiálódott, hogy ki „gazdag” és ki „szegény”.

Szintén figyelemre méltó, hogy egyetlen mesélő⁹ sem jellemezte családját a „gazdag” jelzővel, vagy ilyen konnotációjú szóval, ellenben más családokra gyakorta alkalmazták. Ez arra enged következtetni, hogy a következetesen emlegetett „szerényen éltek”, „olyan jól nem ment”, „normális körülmények között”, „kemény munkával” szófordulatok rávilágítanak arra a közösségi értékrendszerre, melyet a mesélők gyerekkorukban interiorizáltak, és amely a „tisztas szegénység” preferálásán vagy a hivalkodó gazdagság elítélésén alapulhatott. E mentalitás-elem gyökerei megtalálhatók a kispolgári értékrendben csakúgy, mint a zsidó vallásos tanításokban, vagy a „közvetítő kisebbségek” többséggel szembeni gyanakvásában és önvédelmi mechanizmusaiban. (Bonachich, 1973)

⁸ Érdekes összevetést kínál a cselekvő-megfigyelő torzítás egy másik lehetséges interpretációja, ami a jelenséget a diszkurzív pszichológia keretei között értelmezi. Chupcik és munkatársai szerint az eltérő perspektíva a nyelvhasználatban is leképeződik: míg a megfigyelő külső, „a priori” fogalmakat használ, és igyekszik elvonatkoztatni az adott helyzet belső összefüggéseitől, addig a cselekvő a helyzet részletes leírását nyújtja, mintegy belső perspektívát használva. (Chupcik, Damasco és Hilscher, 2008)

⁹ Az interjúalanyok édesapáinak foglalkozása változatos volt: szabó, állatkereskedő, elemi iskolai tanító, állatorvos etc.

2. A zsidó életvilág és a sárbogárdi életvilág határai

2.a Mentalitásbeli választóvonalak

A gazdag-szegény fogalompár vizsgálata még érdekesebb, ha a zsidó életvilágon kívül, a nagyközség viszonyítási rendszerén értelmezzük. A zsidó élettörténetekben visszatérő toposz, hogy családjuk „keményen dolgozott” és „szerényen élt”. Ugyanakkor a nem zsidó adatközlők a két csoport közötti legnagyobb különbséget az anyagi helyzetben látták.

(Zsidó): „Persze, mert a zsidó csak gazdag lehetett. Pedig mennyi szegény ember volt! Milyen nyomorban éltek! [...] Kegyetlen nehéz világ volt. Füllérből éltek azok az emberek, fillérből.”¹⁰

(Nem zsidó): „Azért jobban éltek, mint az átlag, de nem voltak olyanok, hogy gyűlölni kellett volna őket.”¹¹

(Zsidó): „De nem olyan ... olyan, aki túrta a földet, olyan nem volt. Mint azok a felvidéki zsidók szántottak-vetettek. Több lábon állás; meg volt, aki kiadta, meg emberei voltak ... puszták voltak, meg tanyák.”¹²

(Nem zsidó): „A zsidóknak anyagilag sokkal jobb volt az életük, és nem olyanok voltak a körülményeik, mint a keresztény embereké. Azt nem láttam, hogy az {a zsidók} odaállt volna kapálni, meg ilyen munkát csinálni. Iparosság, a kereskedők, a munkásemberek? Azok annyit dolgoztak, hogy se láttak, se hallottak. És, szerintem, ellentéteket ez is szült egymás felé.”¹³

A két csoport között a 'munka' jelentése is markánsan eltér. A zsidó munkafogalom elsősorban kisiparos-kiskereskedő tevékenységekkel kapcsolatos, és csak esetleges jelentésréteggént található meg benne a mezőgazdasági munka. Ezzel szemben a többségi társadalom munkafogalma egyértelműen a kétkezi, parasz-

¹⁰ Interjú D. Zs. Budapest, 2008. július 11.

¹¹ Interjú B. L. Sárbogárd, 2006. július.

¹² Interjú G. E. Budapest, 2008. július 7.

¹³ Interjú H. E. Sárbogárd, 2008. augusztus 18.

ti munkát jelenti, s ennek mintegy ellenpontjaként tételeződik a zsidók cseléd-tartó, városibb életmódja.

Az egykori többségi társadalom tagjai az életmódbeli különbségeket nem külső körülményekkel (anyagi helyzet, léthelyzet) magyarázták, hanem belső oktulajdonítással: a „zsidók nem szerettek dolgozni”.

A fogalomhasználati különbségek alapvetően mentalitásbeli különbségekre vezethetők vissza, melyek kibontják a település csoportközi viszonyait. Sárbogárdon a többségi társadalom döntően mezőgazdaságból élt, míg a zsidó lakosság leginkább kereskedelmi és kisipari tevékenységeket űzött. Az interjúkban érzékelhető egyfajta „ressentiment” is a többség részéről, mely igen gyakran a zsidók és nem zsidó környezetük közötti viszonyok alaphelyzetének tekinthető. (Csepeli, 1998)

2.b Családok és kapcsolathálók – térbeli határok és csoporttagság

Az élettörténetek középpontjában a mesélő áll. A hozzá tartozó, emlékekben megőrzött embereken keresztül azonban felidéződnek a helyek, valamint az ismeretsegeken, rokonsági viszonyokon keresztül az életvilág vázlatos kapcsolatrendszer is körvonalazódik. Ez a bonyolult hálózati rendszer értelmezhető egyfajta nagyközségi szociometriaként is, melyben a családok és egyének közösségben elfoglalt helyét és szerepét a kölcsönös ismeretsegek, szimpátiák, röviden a közösségi integráció foka és a közösségben betöltött szerep fontossága határozza meg.

Az interjúk tapasztalatai alapján összefüggés látszik egy adott családdal kapcsolatos felidézett emlékek mennyisége és annak közösségen belüli helyzete között. Azok a családok, melyekről a legkevesebb információval rendelkezünk (tehát csak kevesen említették őket visszaemlékezéseikben és említés esetén is csak szűkszavúan jellemezték őket), nagy valószínűséggel a közösségi hálózat perifériáján helyezkedtek el. És fordítva: azok, akik mesélőtől függetlenül minden élettörténetben előfordultak, a zsidó közösség, illetve az egész sárbogárdi életvilág fontos, karizmatikus figurái lehettek.

A fordított irányú összefüggés sem tarthatatlan: meglehet, hogy több emlék kapcsolódik egy aktív, szervező, integrált pozíciójú személyhez, mint egy zárkózott, periférián élő családhoz. Ennek megfelelően a felidézés intenzitása és minősége is változhat aszerint, hogy mennyire sok emlék áll rendelkezésre az adott családról, illetve azok mennyire integráltak a gyerekkor reprezentációjában.

A felidézés, az emberek megragadása jellegzetesen több lépcsőben történt. Először az emlékfolyamban felbukkanó szereplőnek megadták a pontos lakóhelyét, azaz elmondták, hogy a településen belül hol állt a háza. Majd rögtön hozzákapcsolták a közösségben betöltött *pozícióját*: meghatározták a foglalkozását, sok esetben az üzletének a helyét, emellett utaltak családi állapotára és rokonsági rendszerére is (amennyiben ez ismert volt a mesélők előtt). Harmad-sorban – és nem feltétlenül – került elő a felidézett személy és a mesélő közötti *viszony* (rokonság, barátság, ismeretség).

A három dimenziót (*tér, funkció, hálózat/viszony*) érintő felidézési mód egyúttal leszabja az életvilág térbeli határait (ház) és kijelöli a csoport határait is (ismertség-idegenség). Miként Hámori Eszter megjegyzi: „az önéletrajzi emlékezés intra- és interperszonális kontextusba ágyazott folyamat, melyet viszont társas, kulturális és történeti keretek határoznak meg.” (Hámori, 1999, 510[114])

A narratívák az emberek és az emberi kapcsolatok kötésein keresztül realizálódó énközpontú mentális térképként is értelmezhetők, melyek képet adnak a közösség belső szerveződéséről és az egyes családok egymás közti viszonyáról. Ennek a jellegzetes felidézési módnak a funkciója kettős: leválaszt és integrál, valamint hierarchizál.

Az élettörténeti narrációkban a térbeli határmegvonás mellett a csoport-határok is folytonosan újradefiniálódtak. Az emlékezők a csoporttagságot a következő fogalom párokkal árnyalták: sárbogárdi – miklósi, tősgyökeres – betelepült. A fent említett különbségtételek mellett természetesen a zsidó – nem zsidó, sőt a kikeresztelkedett – betért különbségtétel is fontos volt, csakúgy, mint a sárbogárdiság vagy idegenség. Ez megerősíti a feltevést, miszerint a zsidó közösség a város életébe erősen integrálódott, s annak szerves részeként működött egészen a vészkorszakig.

A REKONSTRUKCIÓ HATÁRAI ÉS LEHETŐSÉGEI

A tények és narratívumok sokszor ellentmondásos kapcsolatának elemzése és az emlékezet működési módjának vizsgálata egy olyan megközelítési módot tett lehetővé, mely egyrészt megengedte a két merőben eltérő típusú információhalmaz összevetését, s ezzel az objektív „ott volt – nem ott volt”, „ki lakott ott?” típusú kérdések megválaszolását. Másrészt megmutatta mind a „kemény”

(tényfeltárás, levéltár), mind a „puha” módszerek (narratív interjúk) adekvát-ságát, és kijelölte a sikeres felhasználás területeit.

Az emlékezés folyamata olyan aktív keretben zajló szelektálás sorozatának tűnik, melyben a múlt és a jelen, sőt a jövőbeli aspirációk és félelmek állandó interakcióban állnak egymással. A torzítások azonban nemcsak a sikertelen felhasználás területeit érintik, hanem a sikeres felhasználás területeit is jellemzik. Ennek okai egyaránt megtalálhatóak az emlékezet konstruktív működési módjában és a narratívák erős koherenciaigényében; de tetten érhetők az interjúhelyzet társas kereteiben (társas gátlás, „pontosan emlékező mesélő” benyomásának keltése) is.

A lehetséges torzítások figyelembevétele, magyarázása, s ezáltal kézben tartása a tárgyalt megközelítési mód legfőbb nehézsége, s egyben a rekonstrukció hitelességének záloga is.

A névadás és a cselekvőorientált-énközpontú észlelés jelenségei köré csoportosuló torzításokra jórészt sikerült választ adni, s az elemzésből az is kitűnt, hogy a tények, adatok rekonstruálására nem a finomabb, narratív technika felmutató módszerek a legmegfelelőbbek – már csak azért sem, mert a memóriából az *adatok* esnek ki a legkönnyebben.

A családi tér és családi fogalomrendszerek vizsgálata megmutatta, hogy a családi emlékezet nemcsak emlékekből, hanem interiorizált sémákból, mintákból is építkezik. A család kollektív emlékezete nem csupán sajátos vonatkoztatási rendszereket (tér, idő, fogalmak) hoz létre, melyek az adott rendszer természetes beállítódásaként, „zsinórmértékeként” szolgálnak. Emellett olyan állandó emlékezési keretet is jelentenek, melyek a felidézés során szelektálják az emlékeket (a családi identitásba, értékrendbe illő emlékeket preferálva), és a világról való ismereteket is szervezik.

„A társas szerveződés olyan állandó keretet hoz létre, melybe a részletes felidézésnek mindig bele kell illeszkednie, s ez igen erőteljesen befolyásolja mind a felidézés módját, mind anyagát.” (Bartlett, 1985, 410)

Ennek megfelelően a narratív módszerrel sikeresebbnek tűnik az egykorvált életvilág értékeinek, normáinak, kultúrájának rekonstruálása. Jóllehet utóbbi technika sem tudja kiküszöbölni a lehetséges torzításokat, a felidézés során fellépő torzítások szisztematikusnak tekinthetők, amelyek a csoport értékei, tudáskészlete irányába fognak mutatni:

„Minden lehetséges ténybeli torzításnál figyelembe kell vennünk azt, hogy a szokások, intézmények és hagyományok zöme a csoport preferált, állandó tendenciáinak irányába fog mutatni, s ezek {...} olyan tartós társas 'sémát' alkotnak, mely a felidézés során a sikeres konstruktív munka alapjául szolgálhat.” (Bartlett, 1985, 371)

A rekonstruálni kívánt elemek nem mások, mint az egykori életvilág markáns vonásai, alappillérei, vagyis éppen a 'társas sémák'. Ezek sohasem lehetnek egészen pontosak, hiszen sémák, viszont meglehetősen informatívak.

A finom változóknak (mint például az értékek, normák, a mentalitás elemei vagy a csoporthatárok) konstitutív szerep jut minden egyén élettörténetében: ezekben, *ezekhez képest, ezek által* teremt meg az individuum önazonosságát. Interiorizáltak, s ezért nagyobb biztonsággal felidézhetők, illetve 'nem felejthetők el'. Felidezésük éppen akkor a legsikeresebb, amikor az emlékező egyre mélyebbre merül a múlt világában, s az emlékezésbe egyre több egykori társ vonódik be (társas serkentés). Mivel ezek az értékek egykor közösek voltak, a közösség ezek által *is* kijelölte határait.

Azonban a múltra való emlékezést a jelen vágyai, félelmei is befolyásolják, s ez a terület mind módszertani, mind emberi szempontból nehezen befolyásolható, kontrollálható, mint a bizalom alapuló emberi kapcsolat kiépítése segíthet ennek leküzdésében, bár az is megkockáztatható, hogy a narratív technika *másfajta* felidézést tesz lehetővé, és másfajta „garanciákat nyújt” mint a strukturált interjú.¹⁴

Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy „a történeti valóság rekonstruálhatóságát [...] erős kételyek övezik. Leegyszerűsítve: vagy úgy, hogy a történetírásban ennek a valóságnak lehetetlen (illetve tökéletlen) rekonstrukcióját, vagy úgy, hogy a tökéletes konstrukcióját, fikcióba hajló elbeszélését látják.” (Saád, 2006, 100)

¹⁴ Az előre megfogalmazott kérdéseken alapuló strukturált interjúban a „kérdéssorozat-játéka sokkal gyorsabb reagálást kíván meg az interjúalanytól, aki ekkor könnyedén leblokkolhat vagy kikerülheti a választ. A narratív interjú a felidézés módjában jelentősen különbözik ettől: a mesélőnek főnarratívában önállóan kell egészsképp és elmondhatóvá alakítania történetét, mely lényegesen nagyobb érzelmi és kognitív erőfeszítést jelent, mint az egyszerű válaszadás. Ezáltal valószínűsíthető, hogy egyre reflexszerűbben szövik narrációjukat, s az idő múlásával egyre kevesebb energiájuk és figyelmük marad az esetleges mesélési stratégiák, előre eltervezett énbemutatók kivitelezésére.

A rekonstrukció folyamatát a társas felidézés szavatolja. A normák és társak jelenléte az emlékezés során nem engedi a szabad konstruálást; a konstruktív emlékezési folyamatot szabályok közé szorítja, mintegy vezeti az emlékezőt a múlt világában. Kónya Anikó a következőképpen fogalmazta meg a társas jelleget az emlékezésben: „még legegységesebb személyes emlékeink megkonstruálása is elbeszélő módon történik, amelyben messzemenően társas szabályokat követünk.” (Kónya, 1999, 546[150])

Éppen ezért még egy letűnt, már csak személyes emlékezetekben élő életvilág rekonstruálása sem lehet teljesen önkényes: a felidézés társas jellege és az egykor bensővé tett, identitás részét képező értékekhez, normákhoz, csoportpreferenciákhoz való igazodás szabályok közé szorítja, valamiképp mederben tartja az emlékezést.

Az egykor interszjektív osztott, érvényes kollektív tartalmak felidézésének társas jellege és meghatározottsága biztosítja a rekonstrukció (korlátozott) érvényességét, hitelességét, és ez körvonalazza a narratívák sikeres felhasználási területét az elfeledett életvilágok feltárása során.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, Jan. 2004. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Bartlett, Frederik C. 1985. *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Bodor Péter 1997. Az éteren túl: a megismerés társas konstruktivista felfogása. *Replika* 26. (1997: 2) 105:119.
- Breckner, Roswitha. 1998. „The biographical-interpretative method – Principles and procedures” In *Social Strategies in Risk Societies, Sostris Working Paper 2: Case study materials – The Early Retired*, 91–104. London: University of East London.
- Bonacich, Edna. 1973. A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review* 38:583–594.
- Bruner, Jerome. 2005. „A gondolkodás két formája”. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János és Thomka Beáta 27–58. Budapest: Kijárat.
- Carr, David 1999. „A történelem realitása” In *Narratívák 3. A Kultúra narratívái*. Szerk. N. Kovács Tímea 69–84. Budapest: Kijárat.

- Csepeli György 1998. Jelenlét hiány által. Antiszemitizmus Közép- és Kelet-Európában. *Jel-kép* 2. sz. 3–15.
- Chupcik, Gerald C., Damasco Valerie és Hilscher, Michelle C. 2008. Representing life's meanings: The long and the short of It. In *Élmény, történet – A történetek élménye*. Szerk. Vincze Orsolya és Bigazzi Sára 133–152. Budapest: Új Mandátum.
- Dúll Andrea. 1996. A helyidentitásról *Magyar Pszichológiai Szemle* LII. (36.) 4–6. 363–391.
- Ehmann Bea és Garami Vera 2008. Az énbevonódás nyelvi markerei történelmi eseményekről szóló laikus elbeszélésekben. In *Élmény, történet – A történetek élménye*. Szerk. Vincze Orsolya és Bigazzi Sára 41–52. Budapest: Új Mandátum.
- Gergely Anna. 2003. *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája 1938–1944*. Budapest: Vince.
- Goffman, Erving. 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, Jürgen. 2011. *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hámori Eszter. 1999. „Az önéletrajzi emlékek egyéni és kollektív funkciója – tárgykapcsolati megközelítésben”. In *Kollektív, társas, társadalmi* Szerk. Kónya et al. 113–129. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Illés Anikó. 2003. A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. *Magyar Tudomány* 47 (1): 67–77.
- Kónya Anikó. 1999. „A személyes emlékek társas természete”. In *Kollektív, társas, társadalmi* Szerk. Kónya et al. 149–163. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács Éva és Vajda Júlia. 2002. *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Lakk Norbert. 2008. *A sárbogárdi zsidóság története a kezdetektől a II. világháborúig*. szakdolgozat, javított kézirat. Pécsi Tudományegyetem.
- László János. 1999. *Társas, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Martonvásár: Scientia Humana/Kairosz.
- Markovits Pál dr. 2002. *Egy 'úri kalandor' botladozásai a XX. századon át*. Békéscsaba: Tevan.
- Ricoeur, Paul. 1999. „Emlékezet – felejtés – történelem”. In *Narratívák 3. A Kultúra narratívái*. Szerk. N. Kovács Tímea 51–69. Budapest: Kijárat.
- Rosenthal, Gabriele. 1993. „Reconstruction of life stories” In *The narrative study of lives 1*. Szerk. R. Josselson and A. Lieblich. 59–91. London: Sage.

- Saad József. 2006. „Örökségek súlya – örökösök terhe” In *Hortobágyi kényszer-munkatáborok 1950–1953 között* sz.n. Budapest: Konrad Adenauer Stiftung.
- Schütz, Alfred. 1984. „Az életvilág struktúrái”. In *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Szerk. Hernádi Miklós. 269–321. Budapest: Gondolat.
- Tallár Ferenc. 1994. „Reszakralizáció és sztálinizmus”. In *Korlátozott szkepszis, a kommunikatív racionalitás elméletéhez*. 52–93. Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.
- Weinrich, Harald. 2002. *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Budapest: Atlantisz.
- Williams, Raymond. 2008. Kultúra. In *A kultúra szociológiája*. Szerk. Wessely Anna. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.

Média, emlékezés, identitás¹

BEVEZETÉS

A média rövid távú memóriájának megléte, ahogy a világot az újdonságon, a ‚híren’, a szenzációin keresztül megragadja közismert. A jelen tanulmányban azonban inkább arra a tényre építenénk, hogy a hírek és az újdonságok belesimulnak egy a jelenvalóságában állandósult hírfolyamba. Így bár az egyes hírek és témák média aktualitása, s ebben az értelemben vett jelenidejűsége csupán hetekben, esetleg hónapokban mérhető, a *hírfolyamon* keresztül a média mégis a társadalom hosszú távú identitásának és közösségi emlékezetének karbantartója lehet.

A jelen tanulmányban ezért a közbeszédi témákra mint egymással versengő „populációkra” tekintettünk. Azt próbáljuk megragadni, ahogy az egyes témák kifejlődnek, majd eltűnnek, és újabb témáknak adják át a helyüket. Ez a megközelítés kutatásunkat elméletileg (Geroski 2000), módszertanilag (Tsoularis és Wallas 2002) és empirikusan is (Jang, Dai és Sung 2005) az innovációk diffúziójának nagyhatású kutatási programjához kapcsolja (Fokasz 2006).

A média és emlékezet kapcsolatának értelmezésében segítségünkre volt Pierre Nora francia történész koncepciója (Nora 1989), amely szerint a modernitás megváltoztatja az emlékezés mechanizmusait. Nora szerint a klasszikus organikus közösségekre jellemző ‚emlékezés közösségei’ – *milieux de memoire*-ok felbomlanak, és a közösségi emlékezet fenntartásában szerepüket az emlékezés helyei a *lieux de memoire*-ok veszik át. Ez utóbbiak olyan a modern társadalmak által teremtett referencia pontok – ünnepek, szobrok, az elmúlt

¹ A jelen tanulmány a Szociológiai Szemle 2009. 4. számában Szenzációk kettős szerepben címmel megjelent tanulmány átalakított, s az empirikus bizonyító anyag tekintetében jelentősen kibővített változata. A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a K73033 számú OTKA-kutatás keretében zajlott.